

PAPER DETAILS

TITLE: AYDINLANMA-ROMANTİZM GERİLİMİNDE TÜRKİYE

AUTHORS: Betül ÇOTUKSÖKEN

PAGES: 17-24

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/217371>

AYDINLANMA-ROMANTİZM GERİLİMİNDE TÜRKİYE

Betül ÇOTUKSÖKEN**

<<Onların [insanların] büyük dünya sahnesinde yapıp ettikleri gözlerimizin önüne serildiğinde, bir hoşnutsuzluk duygusuna kapılmamak elde değildir. Şurada burada belirir gibi görünen tek tük bilgeliklerin, bütün içinde ele alındıkta eninde sonunda budalalık, çocukça bir gösteriş, sık sık da çocukça bir kötülük ve yok etme hırsıyla iç içe geçmiş olduğunu görürüz. Bu tablo karşısında, erdemleriyle böylesine büyüklenen insanoğlunu nasıl anlayacağımızı hiç mi hiç bilemeyiz.>>¹

Felsefe tarihiyle ve genellikle düşünce tarihiyle bağı olan herkesin onaylayacağı gibi, Aydınlanma terimi/kavramı çokanlamlı bir terimdir/kavramdır. Aydınlanma teriminin/kavramının özellikle 18. yüzyılda ağırlıklı olarak kullanıldığını, hatta bu yüzyılı nitelediğini biliyoruz. Ancak terimin/kavramın içerdiği anlamların, zaman içinde daha önceki ve sonraki entellektüel duruşların da ölçütü olduğunu ve böylece örneğin, Sofistlerle bağlantısı içinde bir Eskiçağ Aydınlanmasından söz edildiğini anımsayabiliriz. Eskiçağdaki ya da 18. yüzyıldaki Aydınlanmadan çok farklı olmak üzere, Ortaçağ başlarında daha çok Augustinus'un kullandığı anlamıyla başka bir aydınlanmadan, dinle, inançla ilgili yönü ağır basan "aydınlanma"dan da söz edilmektedir. Öyleyse aydınlanma teriminin hangi anlamda kullanıldığı üzerinde düşünmek ve özellikle de günümüzde ne anlama geldiği konusunda bilinçli bir tutum benimsemek büyük önem taşımaktadır. Çünkü görüldüğü gibi "aydınlanma" farklı, hatta tam anlamıyla karşıt konumlarda yer alan düşünme ve davranışların ortak belirleme/niteleme aracı olarak ortaya çıkıvermektedir. Ancak 18. yüzyıl Aydınlanması, aydınlanmanın felsefe ve düşünce tarihinde, ağırlığını en çok duyumsatan türü olmuştur. Avrupa anakarasında bile farklı

** Prof. Dr., Maltepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, betulc@maltepe.edu.tr

¹ Immanuel Kant'ın, *Ideen zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Hinsicht* (1784)'ten ("Dünya Yurttaşlığı Bakımından Bir Genel Tarih Düşüncesi") (Werke in sechs Bänden, yayımlayan Wilhelm Weischedel, Band VI, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1964) çeviren ve aktaran: Ülker Gökberk, "Kant ile Herder'in Tarih Anlayışları'nı Yeniden Okurken": Macit Gökberk, *Kant ile Herder'in Tarih Anlayışları*, Sunuş: Ülker Gökberk, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 9. Aynı metin için, Ülker Gökberk'in de belirttiği gibi, başka bir çeviri daha mevcut (ancak kaynak olarak "Yazko Felsefe Yazıları 5, İstanbul, 1983" belirlemesi var, agy., s. 45; doğrusu *Yazko Felsefe Yazıları 4*, İstanbul, 1982'dir): <<İnsan eylemlerinin dünya sahnesine çıkışını seyrederken duyduğumuz bir hoşnutsuzluğu üstümüzden pek atamayız; çünkü bireysel eylemlerde arada bir gibi görünen bilgelige karşın, sonunda bütün her şey akılsızlık ve çocukça oyalanma, sık sık da haylazlık ve muzırlıktır. Bunun sonucunda, üstünlüğünden bunca gurur duyan türümüz üzerinde nasıl bir fikir yürütmemiz gerektiğini bilemeyiz.>> Immanuel Kant'ın, *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht* ("Dünya Yurttaşlığı Amacına Yönelik Genel Bir Tarih Düşüncesi") adlı yapıtından (Immanuel Kant's Werke, C. 4, ss. 149-166, Bruno Cassirer, Berlin, 1922) çeviren: Uluğ Nutku (*Yazko Felsefe Yazıları 4*, İstanbul, 1982, ss. 117-129), s. 118.

çizgilerle ortaya çıkan Aydınlanmanın belki de en etkili olanı “Alman Aydınlanması”dır. <<31 Ekim 1687’de Leipzig’li Cristian Thomasius’un ilk kez Almanca verdiği dersle, Almanya’da, İngiltere ve Fransa’dakinden farklı bir şekilde, akademik bir hareket olarak başlayan Aydınlanma, hiçbir ulusal damga taşımaksızın, sınırlarını sadece (...) rasyonalitenin belirlediği çok yönlü tinsel bir gelişmedir.>>² Çoğun Kant’la birlikte anılan ve bu bağlamda da düşünsel/kuramsal olanla uygulamaya/pratiğe ilişkin olanın zembereğini oluşturan Aydınlanma, en ağırlıklı biçimde gündemde olduğu 18. yüzyılda, Romantik düşünmenin temsilcilerince eleştirilmiştir. Öyleyse her iki düşünme tutumunun temel niteliklerini kısaca karşılaştırmakta yarar vardır. Ancak böyle bir karşılaştırmada daha berrak bir biçimde çözümleme yapabilmek için şu noktalara dikkat çekmek gerekecektir:

- 1- Aydınlanmanın ve Romantizmin felsefi bir duruş olarak nasıl bir dış dünya tasarımı vardır?
- 2- Aydınlanmanın ve Romantizmin düşünsel temel kavramları (: düşünsel çerçevesi) nelerdir ve kavramsal olana, tümel olana ilişkin tutumu nedir?
- 3- Aydınlanmanın ve Romantizmin nasıl bir dil kullanımı vardır?

Farklı sonuçlara varmak; hatta karşıt konumlarda yer almakla birlikte, hem Aydınlanmanın hem de Romantizmin de kalkış noktası bireysel olandır; her ikisinde de benimsenen ontoloji ya da varlık anlayışı, nominalist ontolojidir/varlık anlayışıdır. Ancak Aydınlanma, modernlikle olan sağlam bağı çerçevesinde, bireyleri benzerlik kategorisi içinde bir araya getirmeye, benzer yanlarını ortaya çıkarmaya ya da ortak yanlarını belirgin kılmaya çalışırken; Romantizm bireysel olana ilişkin vurgusunu sürekli kılar; bireyin öz-niteliklerinden söz eder; böylece de varış noktasında özcü ontolojinin yandaşı oluverir. Bu; tarihsel, siyasal izlekler için de böyledir. Örneğin, Aydınlanma bu bağlamda kozmopolitliği öne çıkarırken, Romantizm derece derece ulusalcılığın yandaşı olur. Aydınlanma toplum bireylerini, modernliğin de etkisiyle, ortak davranış biçimlerine özendirerek, hatta belki de zorlayarak, kamusal alan yaratmaya çalışırken; Romantik bakış açısı, her zaman toplumsal olanın yalın/doğal durumunu önemser, doğal olana yönelir; doğal olanı yüceltir.

Aydınlanma kavramsal ortaklığı amaç edinirken, akla ve onun eşliğinde yapılanan eleştiriye, genellemeye, evrensel olana, tümel olana öncelik tanırken;

² Birgit Recki, “Kant ve Aydınlanma”, Çeviren: Hakan Çörekçioğlu, *Cogito. Sonsuzluğun Sınırında: Immanuel Kant*, Sayı: 41-42, Kış 2005, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 195. Ancak burada “Almanca”nın vurgulanması, Aydınlanmanın ulusal olana en çok yaklaştığı noktadır. Bu nokta, Aydınlanmanın Türkiye’deki yansımaları bakımından en etkili ve anlamlı olanıdır. “Türk dili” çalışmalarının kurumsallaştırılarak öne çıkışı, bu açıdan —haklı olarak— değerlendirilebilir. Özellikle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümünün ellili yıllarda başlayıp, yavaşlayarak doksanlı yılların sonuna kadar süren katkıları burada anımsanmalıdır.

Romantizm genellikle duyguyu, coşkuyu, anlık sezgileri önemser. Aydınlanma; özgürlük, özerklik ve eşitlik kavramlarına vurgu yaparken, özellikle özgürlük ve eşitliğe önem veriş bakımından —bir bakıma— Romantizme de yaklaşmaktadır. Ancak biri (Aydınlanma) aklı öne çıkarırken, diğeri (Romantizm) duyguyu öne çıkarır.

Her iki yönelişin, kavrayışın kullanacağı dil de elbette farklı olacaktır. Aydınlanma belki de en cüretkâr dilini Kant'ın "Aydınlanma Nedir?" yazısında sergilerken, Rousseau'nun ve Herder'in dili çok daha keskindir; bireysel olana yapılan vurgu ile tekil olanın salt tümel olan eşliğinde dile aktarılmasındaki sorunlu yönler etkileyici bir dille ifade edilmiştir: << <<"Dünyada hiç kimse genel betimlemelerin yetersizliğini benden çok duyamaz. Bütün bir ulusun [insan topluluğunun, halkın], bir çağın, bir coğrafi bölgenin portresi çiziliyor-kimin portresi çizilmiş oluyor bununla?... Burada yapılan, bunları genel bir kavram altında toplamaktan başka bir şey değildir.... Ancak bir insanın özgüllüğünün ne denli dile getirilemez bir şey olduğunu; onu belirleyen ayırıcı öğeleri ayırt edici bir dille ortaya koymanın güçlüğü; tek bir ulusun öz-niteliğinin ne tür derinlikler kapsadığını kavrayan kişi", dilin betimleme araçlarının, bireysellikler alanında nasıl kıt olduğunu da anlamış demektir>>³.

Yapılan bu kısa belirlemelerin dışında, tarihsel olarak bakıldığında Aydınlanmanın Renaissance'la olan bağına kısa da olsa çözümlemek birçok noktayı aydınlatmak açısından katkı sağlayabilir. Bu bağlamda aydınlanmanın temellerini kavramak için gerçekten de dünyanın ya da büyük evrenin (makrokosmosun), insanın ya da küçük evrenin (mikrokosmos), başka bir deyişle doğanın; insanın zihin dünyasının, düşünmenin keşfedildiği, artık büyüünün bozulduğu Renaissance yıllarını anımsamak gerekmektedir. Söz konusu keşifler, her türlü insan ve toplum ilişkisine ve bununla bağlantılı olarak insanın siyasal, ekonomik, kültürel duruşuna yansımış; kısaca insan dünyası sanki genleşmiş ve bu değişimlerin baş öznelerinin, baş aktörünün "insan" olduğu daha iyi anlaşılır olmuştur. Özellikle "yeni" ve "yenilik" terimleri/kavramları dünyayı yeniden örgütlemeye belirleyici olmuştur. Böyle bir değişimin beraberinde getirdiği bir başka terim/kavram ise "modernlik"tir. Yine bunlarla birlikte ortaya çıkan ve sık sık anılan terim/kavram ise "ben", "özne" terimleri/kavramlarıdır. Buna bağlı olarak Renaissance filozoflarının dili de önceki dönemin dilinden çok farklı olan "ben" dili olmaya başlamıştır.

Renaissance ve özellikle Aydınlanmayla birlikte ortaya çıkan bir başka yön de yeni durumun kamusal ilişkilere yansımalarıdır. Toplumsal ilişkiler, kamusal ilişkiler yavaş yavaş dinden, geleneksel yapılardan özgürleşmeye

³ Hans-Georg Gadamer, "Nachwort", Johann Gottfried Herder'den (*Auch eine Geschichte der Philosophie zur Bildung der Menschheit*, yayımlayan Blumenberg, 146) aktaran Ülker Gökberk, "Kant ile Herder'in Tarih Anlayışları'nı Yeniden Okurken": Macit Gökberk, *Kant ile Herder'in Tarih Anlayışları*, Sunuş: Ülker Gökberk, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 37-38.

başlamıştır. Tam da burada bireysel-toplumsal-kamusal olan arasındaki ayrımlara/farklara değinerek, nelerin hızlı bir biçimde değiştiğine ilişkin tanıklıklara dikkat çekebiliriz. Bu noktada işimizi kolaylaştırmak üzere kimi karşılaştırmalar yapabiliriz. Hızlı bir gözden geçirmeyle, Eskiçağda özellikle Eski Yunan döneminde seçkin bir kamunun ve kamusal yaşamın varlığından; Roma'nın ise belki de en özgün yanı olan hukuk sistemiyle yaygınlaştırdığı kamusal alışkanlıklardan, yurttaş kavramından; Roma'nın kimi geleneklerini korumakla birlikte, hiyerarşik bir kamu anlayışını inançla, dinsel sistemle buluşturan "Ortaçağ Avrupa"sından söz edebiliriz⁴. Ancak Avrupa'nın "öznenin doğum yeri"⁵ olarak hem kendine hem de keşfedilmiş/keşfedilmemiş dünyaya ya da dünyanın geri kalanına ilişkin mesafe koyuşundan hareketle, her varolanı "nesne" kılan tutumunu öne çıkarabiliriz ve sonuçta değişimin çok büyük bir hız kazandığını ileri sürebiliriz.

Her şeyi anlama, inceleme, açıklama konusu yapma alışkanlığını edinen, Popper'in ünlü deyimini anımsayacak olursak, "bilgiyle bağımlılıktan kurtulan"⁶ Avrupa, bu etkinliğiyle eski alışkanlıklarından, geleneklerinden yeni gelenekler edinerek yavaş yavaş ayrılmanın yolunu seçmiş; özellikle de dinsel söylemden özgürleşmeye başlamıştır. Başka bir deyişle Avrupa, inançlarıyla kendisi arasına belli bir uzaklık koymayı başarmıştır. Ortaya çıkan boşluk, bu kez akılla, bu dünyaya, içinde yaşanan dünyaya yönelen bile yetisiyle doldurulmaya başlanmıştır. Özgürlük, özerklik ve eşitlik terimleri/kavramları üzerinde düşünmeye başlayan Avrupa, yeni insan anlayışıyla ergenlikten kurtulma yolunu seçmiştir. Üzerinde yürünen yol artık erginlik yoludur; rüştünü ispat etme yoludur. Ancak tam da burada unutulmaması gereken, erginleşmenin bedelinin hem Avrupa için hem de Avrupa dışı kesimler, bölgeler için çok ağır olduğudur.

Renaissance ve Aydınlanmayla birlikte yukarıda da değinildiği gibi, her anlamda dünyanın keşfi, yeni bilim ve bilgi kavrayışı, bilgilerin teknoloji aracılığıyla dış dünyada hızlı bir değişime neden olması, üzerinde durulması gereken birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede kendi işleyişini gittikçe hızlandıran ve insan ögesini neredeyse hiçe sayan yeni durum; başka bir

⁴ Aydınlanmanın Ortaçağa ilişkin olumsuz yargısına karşılık, Romantizm ya da Romantik yaklaşım, Ortaçağa olan ilgiyi artırmış; bir bakıma, Ortaçağın daha yansız bir biçimde anlaşılmasını sağlamış; Ortaçağ araştırmalarına ivme kazandırmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Betül Çotuksöken-Saffet Babür, *Metinlerle Ortaçağda Felsefe* (1989, 1993), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000; Betül Çotuksöken, *Ortaçağ Yazıları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1993; "Söyleşi: Betül Çotuksöken'le Ortaçağ Üstüne", *Ortaçağ Aydınlığı, Doğu Batı*, Sayı: 33, Ankara, 2005, ss. 177-199.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Betül Çotuksöken, *Felsefe: Özne-Söylem*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2002.

⁶ <<Aydınlanmanın savunduğu bilgiyle bağımlılıktan kurtulma düşüncesi, kendi fikirlerimizle özdeşleşmek yerine, fikirlerimizden uzaklaşmayı öğrenmemiz gerektiği düşüncesini de beraberinde getirir.>> (Karl R. Popper, *Daha İyi Bir Dünya Arayışı. Son Otuz Yılın Makaleleri ve Bildirileri*, Çeviren: İlknur Aka, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 159.)

deyişle ekonominin, ticaretin, siyasetin meydan okuyan tavrı bu kez filozoflarca yeniden değerlendirmeye tabi tutulmuş ve “Aydınlanma” bir yandan sıkı bir biçimde eleştirilmiş, bir yandan da yeni açılımlarla anlamsal arkaplanı üzerinde durulmuştur. Yeri gelmişken belirtmekte yarar var: Filozoflar, düşünürler ve sanatçılar yeni oluşumlara ilişkin eleştirel tutumlarını sürdürmekten vazgeçmemişlerdir. Özellikle 20. yüzyılın bir savaş yüzyılı olarak tarihe geçmesi, felsefi öngörüler için esin kaynağı olmuştur.

Eğer Aydınlanma ya da Aydınlanma karşıtı tutumlar, önünde sonunda insan-insan, insan-toplum, insan-devlet, toplum-devlet, kamu-devlet, devlet-devlet ilişkisinde kendini gösteren tutum/davranış/eylem biçimlerine ilişkin belirlemelerse, günümüzde aydınlanmacı olanla olmayanı nasıl ayırt edebiliriz? Bu noktada tarihte yaşanmış Aydınlanma-Romantizm karşıtlığı işimize yarayabilir. Bu konudaki çözümlemelerimizi doğru bir biçimde ortaya koyabilirsek, hangi dönemde olursa olsun, hangi tarihsel kesitte yer alırsa alsın, aydınlanmacı öznelerin olduğundan söz edebiliriz ve belki de terimin/kavramın saptadığımız bu nitelikleriyle tarihüstü olduğunu da iddia edebiliriz.

Aydınlanmacı düşünmenin özelliklerini anlamak üzere belli bir örnekten yola çıkabiliriz. Söz konusu örnek, Kant’ın “Aydınlanma Nedir?” başlıklı kısa yazısında yer alan düşüncelerde kendini göstermektedir. Kant’ın bu yazısında dikkatimizi hangi noktalara çektiğini şöyle özetleyebiliriz:

- 1- Kant yaşama dünyasındaki duruşumuza dikkatimizi çekmiştir.
- 2- Nasıl bir özne olduğumuz üzerinde durmuştur.
- 3- İnsan anlayışı bakımından son derece önemli belirlemelerde bulunmuştur. Ona göre insan bir olanaklar varlığıdır ve hiçbir insanın araç olarak alınmaması; tam tersine amaç olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.
- 4- Aklın kamusal kullanımına işaret etmiştir.
- 5- Toplumsal yaşamın bilgi bağlamıyla örgütlenmesinin önemine dikkati çekmiştir.
- 6- Kamusal yaşamın hukuk çerçevesinde örgütlenmesinin ve evrensel boyutlara uzanmanın önemini ortaya koymuştur.

Yapılan bu saptamaları günümüz ve özellikle ülkemiz açısından değerlendirildiğinde nasıl bir tabloyla karşı karşıya kalıyoruz? Her şeyin her türlü araçla, teknolojiyle yönlendirildiği günümüzde durum nedir? Hiç kuşkusuz filozoflar, düşünürler, sanatçılar bilinçli tutumlarını sergiliyor; eleştirilerini yapıyor ve sorunları sadece saptamakla yetinmiyorlar; olması gerekene, yapılması gerekene de işaret ediyorlar. Ancak özellikle filozofların geniş kitlelere ulaşmaları zor; çünkü iletişim teknolojisinden yararlanan yönlendirme çabaları, aşırı bir psikolojizm ve özellikle Romantizm ya da romantik-idealist

yaklaşım aydınlanmacı tutumları ketliyor. Her şeyin ama özellikle de insanın araçsallaştırıldığı bir dünyada ergen tutumlar, ergin tutumların yerini alıyor. Oysa aydınlanma insanın amaç olarak alınması, hiçbir şekilde araç kılınmaması üzerinde duruyordu.

Yerele ve daha somut olarak Türkiye'ye gelince, modern olanı, yeni olanı içinde taşıyan Aydınlanma düşüncesi ve karşıtı, yukarıda sıralanan nitelikler eşliğinde Cumhuriyet döneminin hatta daha öncesinin de atılımlarıyla ve bu atılımların hep değiştirmeye çalıştığı toplumsal hazır bulunuşluğun doğal yönelimleriyle örtüşüyor. Yeni bir insan, yeni bir toplum ve yeni bir devlet yaratma istemi aydınlanmacı temellere dayanıyor. Ancak toplum ve zaman zaman yönetim Romantik öğelerden hiç vazgeçmiyor: Türkiye, Aydınlanma-Romantizm geriliminde salınıyor⁷.

Özellikle Cumhuriyetin ilanından sonra gerçekleştirilen kurumsallaştırma çabaları, hukuk alanındaki yenileştirme çabaları, bu ileri sürüşün kanıtı durumundadır. Okullaşma oranındaki artış, yenilenen üniversite kavrayışı, üniversite öğretiminde dile, tarihe, coğrafyaya, felsefeye, arkeolojiye ve diğer temel bilim dallarına verilen önem, aydınlanmacı kurumsallaşma/örgütlenme ve bilgiyle dünyaya yönelme istemlerinin sonucu olarak kendini gösteriyor. Bu bağlamda “bilgi”, “dil”, “tarih”, “felsefe”, “coğrafya”, “arkeoloji”, “eğitim”, “kültür”, “üniversite” vb. kavramlar öne çıkıyor. Söz konusu kavramlara büyük önem veren aydınlanmacı tutum aklın kamusal kullanımını⁸ öne çıkarırken, aydınlanmacı kavrayışla oluşturulmuş olan kurumların iç işleyişi zaman içinde yerini, doğal-toplumsal olana bırakıyor; aydınlanmacı kamusal alan, birbirinden çok farklı biçimlerde ve ortamlarda somutlaşan romantik-idealist kavrayışla az ya da çok aşındırılıyor. Zaman zaman oldukça uç boyutlara varan “milliyetçi”, “aşırı ulusalcı” vurgu, özcü ontolojiyi hep gündemde tutan öznelere olduğunu gösteriyor. Toplum-kamu/devlet ilişkilerinin, karşılaşmasının gerilimlerini ister istemez içinde taşıyan, genellikle aydınlanmacı tutuma ilişkin izlenimler veren çağdaşlaşma projesi ve ilerleme, yenilik kavramıyla örgülenen, yüzü geleceğe dönük olan Türk Aydınlanması, Türkiye’de toplumsal olanla tam olarak buluşamamanın sıkıntılarını yaşıyor; çünkü sürekli olarak ketleniyor: zaman zaman toplum tarafından, zaman zaman da devleti temsil eden karar vericiler tarafından.

Macit Gökberk de bu iki duruş biçiminin, aralarında kimi yönlerden ortaklıklar bulunmakla birlikte daha çok gerilimli bir ilişki olan Aydınlanma ile Romantizmin, Türk kültürü üzerindeki etkilerine dikkati çekiyor ve bu bilinçle

⁷ Siyasal söylemde sık sık yer alan “devrim-karşı devrim” belirlemesi böyle yorumlanabilir.

⁸ Burada Kant’ın felsefi söyleminde yer alan şu deyişini anımsayabiliriz: <<Kendi aklını kamu hizmetinde kullanmaktan [*der öffentliche Gebrauch*], bir kimsenin, örneğin bir bilgininbilgisini ya da düşüncesini, yani aklını, onu izleyenlere, okuyanlara yararlı olacak bir biçimde sunmasını anlıyorum.>> (Immanuel Kant, “‘Aydınlanma Nedir?’ Sorusuna Yanıt (1784)”, Çeviren: Nejat Bozkurt, *Toplumbilim Aydınlanma Özel Sayısı*, Sayı: 11, Bağlam Yayınları, Temmuz 2000, s. 18

—hiçbir şekilde rastlantısal olarak değil— Kant’la Herder’i tarih anlayışları bakımından karşılaştırıyor⁹: <<(…) bunlar (Kant ve Herder B. Ç.), etkileri bizim bugünkü kültür yapımızın oluşmasına dek uzanan iki tarihsel kültür akımının, “Aydınlanma” ile romantik-idealist bir dünya görüşünün sınırları üzerinde yaşamışlar, birincisinin içinde yetişip ikincisini biçimlendiren istence düşünceleriyle kılavuzluk etmişlerdir. Batı Kültür Çevresine kesin olarak yönelişimizin dışavurumu olan Tanzimat’tan günümüze değin aydınlanmacı ve romantik dünya ve kültür anlayışları düşünce yaşamımızda hep yer almışlar, bunlar yeni batılı kültürümüz içinde yan yana, karşı karşıya, ya da birbirinin içine girmiş, birbiriyle kaynaşmış olarak süregelmişlerdir.>>¹⁰

Aydınlanmanın bireysel-toplumsal-kamusal alan arasındaki ilişkileri düzenleyen ya da düzenlemeyi amaçlayan tutumu Türkiye’de özellikle toplumsal-kamusal ilişkilerde gerektiği biçimde yansımaları bulmuş mudur? Bu soruya olumlu yanıt vermek çok zor görünüyor. Çünkü bireyler-kişiler “yurttaş”a tam anlamıyla dönüş(e)memişlerdir ya da toplum bireylerinin bir kısmı ancak yurttaşla dönüşebilmiştir¹¹. Eğer bu dönüşüm tam olarak yaşınsaydı, tam bir aydınlanmadan söz edilebilirdi. Böyle bir ileri sürüşün en belirgin kanıtı, hukukun (: kamusal-kurumsal olanın) toplumsal düzende bir bakıma işlemezliğidir. Gerçekten de toplumun grameri olan hukuk, birçok toplumsal ilişkide etkin olamıyor; toplumsal olan kamusal olana bir türlü dönüşemiyor ya da toplumsal olanla kamusal olan birbirine yeterince yaklaşmıyor. Belki de şöyle bir saptamada bulunabiliriz: toplumsal olan kamusal olana hükmediyor; tersi bir türlü olamıyor. Oysa hukukun üstünlüğünde kamusal olanın toplumsal olana hükmetmesi gerekir. Ancak Türkiye’de durum, her türlü hukuksal/kamusal örgütlenişten uzak bir “demokrasi” imgesiyle tam bir “keyfiliğe” dönüşüyor.

Aydınlanmacı düşünmenin aklın kamusal kullanımına dayalı olarak toplumsalı kurma ülküsü en kırılgan olana işaret ediyor. Bu noktada da yine karşımıza çıkan bir tür “psikolojizm”dir, duygusallıktır ve aşırı romantizmdir hatta. Bu üç öge ise sonunda ustan, akıldan yoksun bir dayanışma kültürünü, korku kültürünü aşırı bir değerlendirme gibi ya da aşırı bir sav gibi görünebilir ama şiddeti öne çıkarıyor. Bireyler arasındaki ilişkiler aşırı teknolojileşmenin de etkisiyle “sanal ilişki” durumuna gelince, öznenin ortadan kalktığına tanık oluyoruz. Kendini özne olarak duyumsamayan, sürekli olarak yönlendirilen, araç kılınan insanların keyfi tutumların yeniden üretilişinde etkin olması da kaçınılmaz bir sonuç olarak ortaya çıkıyor.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Macit Gökberk, *Kant ile Herder’in Tarih Anlayışları*, Sunuş Ülker Gökberk, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997.

¹⁰ *Ağv.*, ss. 56-57.

¹¹ Bu dönüşme kimileri için biçimsel olarak, başka bir deyişle henüz “kâğıt üzerinde” bile yoktur. Kaldı ki “kâğıt üzerinde yurttaş” olanlar da gerçek yurttaş olmanın gereği olan “özgürlük” ve “özerklik”ten yoksundur.

Araç kılınan, tümüyle keyfi tutumların, davranışların içinde olan insanların zamanla barış kültüründen ve diyalogdan uzaklaşmaları da rastlantısal değildir. Diyaloğun, gerçek anlamda kamusallığın olmadığı ortamlarda da Aydınlanmanın ürünü olan insan hakları, demokrasi kavramları toplumlar, uluslar ve devletlerarası ilişkilerde egemen olamayacak; bu kavramların yerini boş bir retorik alacaktır. Kavram fetişizmi, kavram romantizmi insanlığı en sonunda şiddete tutsak edecek; üstün olduğuna inanılan “değerler” adına terör eylemleri gerçekleştirilecektir.

Günümüzde büyük ölçüde böyle bir ortam içinde yaşadığımızı, aklın kamusal kullanımının çok ötesine düşen, hatta karşı kutbunda yer alan tutumlar içinde savrulup gittiğimizi görmemiz gerekiyor. Bu durumu aşmak için, Kant’ın dediği gibi “şurada burada belirir gibi görünen tek tük bilgelikleri” yeşertmekten vazgeçmemeliyiz; yoksa “çocukça bir kötülük ve yok etme hırısı” olarak bile niteleyemeyeceğimiz çıkmazların ortasında yok olup gitmemiz hiç de rastlantı olmayacaktır.